

Att svära i kyrkan

TJUGOFYRA RÖSTER

OM EVIG TILLVÄXT

PÅ EN ÄNDLIG PLANET

Röst 17: *Fredrik Lindström*

Kapitelvis publicering

Detta är ett av tjugofyra dokument som tillsammans utgör hela innehållet i antologin *Att svära i kyrkan – Tjugofyra röster om evig tillväxt på en ändlig planet* och som under vintern och våren 2014-2015 kommer att publiceras på bland annat Steg3:s webbsida (www.steg3.se)

Samtliga pdf-filer får utan restriktioner spridas och kommer att finnas tillgängliga på:

www.tillvaxtreflektera.se/att-svara-i-kyrkan/pdf

Så länge lagret räcker kan den som pocketbok köpas hos bland annat de större nätbokhandlarna. Och som e-bok lär den överleva sin pappers dito.

Jag började min bana som språkhistoriker och dialektolog i Uppsala i slutet av 1980-talet, men har sedan sysslat med lite olika saker, framför allt inom humor, populärvetenskap, underhållning och skönlitteratur. Mitt intresse för språk är egentligen bara en delkomponent i mitt stora intresse för människans dubbla världar – såsom biologisk varelse och som kulturell dito. Jag har en väldigt stark övertygelse om att människan som sådan i huvudsak fortfarande är en relativt utforskad kontinent, och att mycket av det som präglar vår nutida föreställning om oss själva egentligen är mer önsketänkande än realism. Ryktet om vår rationalitet är till exempel mycket överdrivet: våra känslor bestämmer över oss mycket mer än vad vi någonsin förmår bestämma över våra känslor.

Jag har på senare år sysslat mycket med den svenska mentaliteten, och jag arbetar för närvarande med en bok i ämnet som ska komma ut hösten 2013 – *Extremt svensk*. Namnet på boken syftar på att den svenska kulturen och de svenska värderingarna vid en internationell jämförelse är de extremaste i världen. Man kan uppfatta Sverige som ett slags civilisationens testfabrik, där vi går i frontlinjen för en ny och relativt oprövad människotyp, helt byggd på de två honnörsbegreppen rationalitet och individualism.

Fredrik Lindström

Strandskatan är missnöjd
med sina ägg

Det finns en grundläggande skillnad i hur man ser på sitt liv. Är det en rättighet, eller ett privilegium? Ska man vara missnöjd om det inte blev som man tänkt sig, eller tacksam att det blev något överhuvudtaget?

Vi skulle kanske inte erkänna det, men vi avslöjar i vårt språkbruk vår syn på livet som något slags rättighet. När en medelålders människa dör säger många ”hon dog mitt i livet”. Men det kan man ju aldrig göra – alla dör ju i slutet av sitt liv. Om man tar en genomsnittlig livslängd given på förhand så kan man se det som om man berövats något – som man ju aldrig någonsin haft. Man är inte tacksam över livet, utan missnöjd om man inte får lika långt liv som alla andra.

Man kan förstås jämföra med, den klassiska men slitna, liknelsen – ser du glaset som halvtomt eller halvfullt? Vår kultur brukar kallas en överflödkultur, men den kan nog lika gärna beskrivas som en bristkultur i det att den fokuserar väldigt mycket på det otillräckliga i våra liv. Fokus ligger mycket oftare på vad som kan och bör förbättras än på att njuta av det som redan är bra. Bra är inte bra nog om det kan bli bättre!

Hur kan det komma sig, att vi så fokuserar på det negativa? Hur blev vi mer missnöjda med all skit som visas på TV än vi är lyckliga över denna unika och osannolika visit på en varm, mysig planet i ett c:a 14 miljarder år gammalt universum? Vår trygghet föder slentrian, men det räcker med att den rubbas för en liten stund för att

vi plötsligt ska se saker från ett annat håll – ödmjukhetens. Det kan vara väntan på ett livstecken i form av ett sms eller telefonsamtal från någon vi oroat oss för, eller bara privilegiet med en varm dusch och en mjuk säng för den som varit borta från civilisationen i bara något dygn eller så. Om vi inte tog nånting i livet för givet så fanns det faktiskt rätt mycket att glädja sig åt och känna tacksamhet inför. Att njuta en bottenlös glädje över att överhuvudtaget ha blivit född, kunna gå, stå, se, tala, tänka – det skulle väl göra alla diskussioner om livets mening överflödiga?

I viss mån kan man nog påstå att ett kräset och lite missnöjt perspektiv hänger ihop med den förhärskande livsstilen idag, den som kallas individualismen och som går ut på att det är upp till var och en att hitta sin mening i livet och förverkliga sina drömmar. Detta jordeliv är den enda chans man har – då säger det väl sig självt att man inte bara ska hålla tillgodo med vadskitsomhelst, utan ställa lite krav. Tids nog dör man, och då har allt vi gjort och byggt upp gått till spillo.

Den nutida ateisten är också rätt ensam i sitt livsprojekt. De flesta kulturer på jorden har utgått från att det finns högre makter som mer eller mindre styr våra liv, och att varje människa är underkastad dessa. Men vi har satt människan i centrum, och redan på 1600-talet bestämde sig ledande delar av mänskligheten för att det inte är vi som ska tjäna naturen, utan tvärtom. Som Caroline Merchant visar i sin intressanta bok *Naturens död* är det då initiativen till det paradigmskifte som är grunden för hela den västerländska välfärden tas: vi människor är inte underkastade naturen, utan den är till för att tjäna

oss, vi har rättighet utnyttja, styra och påverka den i den riktning som behagar oss.

Alltså försöker vi maximera våra njutningar, som också blivit våra rättigheter. Ur ett naturperspektiv är de tydligt kopplade till de två grundaspekterna i evolutionen: vi ska överleva, och vi ska fortplanta oss. Det är ju så livet på jorden upprätthålls och förs vidare. För att vi ska göra sådant som gynnar dessa syften så finns det olika belöningar, alltså ett slags mutor, strängt taget. Att sånt som har med sex, kärlek och sinnlighet att göra hänger ihop med fortplantningen är rätt självklart – fullt lika uppenbart är det väl däremot inte att det mesta annat som kan göra oss lyckliga kan kopplas till överlevnadsinstinkten: god mat, gemenskap, trygghet, intellektuell stimulans, upplevelser, kroppsliga färdigheter, avslappning osv. I våra gener finns helt enkelt massor av implikationer som ska få oss att leva och agera så att det gagnar naturens egna syften. Man kan säga att vi har dem för att vi ska överleva, men det är en dubbelriktad process! Egentligen kanske det är mer sant att säga att vi överlevt så här långt för att vi har dem. De lyckokänslor, orgasmer, endorfinkickar som vi söker har guidat oss i överlevandets riktning.

Nåväl, nu är det så att vi individualister inte riktigt har samma intressen som evolutionen. Ett meningsfullt liv för oss handlar inte om att uppfylla de önskingar naturen har på dej – utan dina egna! För naturen är vår njutning ett medel, för oss är det målet. Livet är bara en obetydlig byggsten som naturen har oerhört gott om – för oss är det allt. Evolutionens perspektiv är långsiktiga, våra betydligt kortare. Vi har alltså ont om tid, medan

evolutionen har gott om den – tid är bara naturens sätt att se till att allt inte händer på en gång, som någon sagt.

Under vår korta tid på jorden vill vi därför gärna se till att få så många lyckokickar som möjligt, även om vi inte alltid ”gör rätt” för dem, det vill säga uppfyller de handlingar som det i naturhistorien lönat sig att ge oss betalt för. Allra längst ner på den så kallade maslowska behovstrappan, där det handlar om den rena överlevnaden, där finns visserligen ingen konflikt, där är våra intressen helt gemensamma. Både evolutionen och vi vill helst att vi ska få vara med ett tag till.

Men redan på nästa trappsteg, vid fortplantningen, där går intressena i viss mån isär. Vi vill gärna njuta och få utlopp för våra sinnliga lustar utan att det ska behöva resultera i barn hela tiden, och vi har därför till exempel uppfunnit preventivmedlen. En himmelsk njutning som stannar i en Durex är alltså lite av ett bedrägeri, en löneutbetalning där vi egentligen inte utfört hela vårt uppdrag.

Naturen går alltså att lura. Det är naturligtvis ett tillspetsat sätt att se det på, egentligen bedrar vi den inte, men vi utnyttjar principerna till individens, inte naturens fördel. Och evolutionen kan inte göra mycket åt det, den kan inte ingripa i våra liv när vi börjar försöka mjölka systemet till vår egen fördel.

Vi kan ta en jämförelse för att göra det lite enklare. I min barndom någonstans tillbaka i det soliga 60-talet anordnade min far en kottplockartävling. Han hade länge irriterat sig på en massa kottar som låg och skräpade runt om på vår tomt och fastnade i gräsklipparen. Därför lejde han mig, min bror och mina kusiner, utrustade oss

med säckar och utlovade ett öre per plockad kotte. För att försäkra sig om ett fullödigt resultat piskade han upp stämningen lite; det var en prestigefylld kamp, där den som plockade flest skulle kamma hem såväl pengar som ära och berömmelse. Därmed hade han skapat ypperliga förutsättningar för att få tomten rensopad från kottar. När han väl satt igång oss gick han själv och sov middag under ett Svenska Dagblad.

Evolutionen kan liknas vid min far som ligger och snarkar under dagstidningen. Den har skapat förutsättningar som ska gynna den – men, den är passiv, ingriper inte i själva handlingen. Impulserna kan användas till handlingar som inte alls är bra för den. Vi barn hade till exempel inte alls fattat den egentliga idén med tävlingen, utan vi använde den ”drift” att samla kottar som han utrustat oss med till något som gynnade oss bättre. Vi gav oss helt sonika iväg till ett bra ställe i skogen, där vi på kort tid kunde fylla hela säckar.

Så trots att min pappa hade åstadkommit en situation där det var sannolikt att vi skulle dammsuga tomten på kottar, så blev det inte alls så! För vi hittade på ett annat sätt att, ur vårt perspektiv, bättre komma åt de belöningar han utfäst. Så trots att han inte blev av med en enda kotte på tomten, utan ironsikt nog fick ännu fler ditburna, så var han tvungen att betala ut vad han lovat – han hade ju inte specificerat var de skulle plockas.

Så gör naturen också, hon betalar blint ut sin lön oavsett om vi arbetar för henne eller inte. Hon har inget val, hennes instrument är principer, hon har utrustat oss med en drift och med dess belöningar, men sedan är vi på egen hand. Fortplantningsdriftens belöning –

orgasmen – erhålles såväl vid en halvsjaskig runk vid en porrsajt som vid ett barnalstrande samlag. Det finns inga inbyggda spärrar som tvingar oss att följa naturens syften. Om porrsajterna blir tillräckligt maffiga och folk till och med börjar föredra dem framför fysisk sex – ja, då kan naturen alltså inte ingripa. När vi till exempel i vår kultur med olika ”skönhetsoperationer” imiterar sådant som signalerar fertilitet hos en kvinna – fylliga läppar, slät hy, fasta uppåttekande bröst osv. – så kan vi till och med överdriva signalerna, göra dem ”bättre” än naturen själv skulle kunna ha klarat av. Och det finns ingen tydlig spärr för manipulationen, många män tycks märkligt nog kunna bli attraherade av det ändå och föredrar till och med en ”överdriven natur” framför en ”verklig natur”.

Det är som strandskatan och hennes ägg, för att nu hämta ett exempel från fågellivet. Strandskatan är nämligen biologiskt inställd på att föredra och prioritera de av de egna äggen som är störst. Men om man tillverkar och smyger in konstgjorda kopior av strandskate-ägg, men som är mer än dubbelt så stora som de naturliga, så kommer fågeln att föredra kopiorna. Det finns alltså ingen inbyggd spärr hos levande varelser att reagera mot sådana onaturliga stimuli, eftersom de under ”normala omständigheter” inte finns. Alltså – naturen har inte planerat för att vi skulle kunna börja konstra med den (inte helt oväntat, eftersom den i vår mening inte ”planerat” någonting alls). Hur mycket vi än arbetar emot henne måste hon fortsätta att belöna oss.

Om vi tillfredsställelse strandskatans förkärlek för enormt stora och välformade ägg kommer vi indirekt att

utrota henne. Vi gör henne nöjd för stunden, men orsakar i längden hennes undergång. Och vi människor vill, precis som strandskatan, bli nöjda för stunden.

Om djuren saknar spärr mot sådan onaturlig stimulans, så har ju människan åtminstone en varningssensor: förnuftet. Vi kan lockas med vad man skulle kunna kalla för supernormala stimuli, och vi kan försöka stå emot. Socker i kombination med fett kan sägas vara ett sådant stimulus – som många dagligen kämpar med. I vår historia har detta nästan aldrig funnits i några farliga mängder och vi har därför aldrig behövt bygga upp något skydd eller någon spärr, utan det har tvärtom varit gynnsamt att ha en närmast obegränsad drift efter det. Lite äckelkänslor kan vi väl få om vi smäller i oss så många frityrkokta munkar att hela vårt matsmältningssystem riskerar att haverera, men i princip är det som med strandskatan: Ju mer desto bättre!

Vad innebär det här för ekonomin och tillväxten? Är hela konsumtionssamhället lite som ett supernormalt stimulus för människan? Vi får en liten lyckokick varje gång vi köper till exempel ett par nya brallor, oavsett om vi behöver dem eller inte, eftersom naturen inte har en aning om att hela H&M är fullt av billiga byxor som sytts av hårt pressade låglönearbetare i tredje världen, och att många av oss har råd att köpa nästan hur många par vi vill. Belöningen betalas ut även till den som har femtio par byxor hemma och inte på minsta sätt riskerar att frysa till vintern.

Det är nu omöjligt att dra gränsen mellan det vi verkligen behöver och rena supernormala stimuli, som tillfredsställer oss kortsiktigt men i längden bara har mot-

satt verkan. De glider delvis i varandra – exakt samma par byxor kan vara exempel på bägge: de kan ligga oanvända i en garderob efter ett meningslöst impulsköp eller under andra omständigheter göra att du slipper gå byxlös och frysande en hel vinter. För handeln handlar det om efterfrågan och den är lika blind som evolutionen – det spelar ingen som helst roll vilka intressen som ligger bakom efterfrågan – bara den finns! Ergo, går det att sälja fejkade strandskateägg så gör man det, och blir rik på kuppen. Enligt den karta vi går efter är kunderna rationella individer som själva kan ta ansvar för sina inköp.

Ingenting i vår praxis tyder dock på att den kartan verkligen stämmer. Reklammakarna om några vet hur extremt känslostyrda, irrationella och kortsiktiga vi är. Notera till exempel hur man gör reklam för en ny TV-skärm med bättre bild och färgåtergivning. Det är ju egentligen omöjligt att demonstrera bildkvalitén, om vi inte ser apparaten i fråga. Ändå gör man en reklamfilm där man ”visar” hur bra bild det är i deras nya skärm. Vi ser det hela hemma i vår TV och tänker, eller kanske snarare ”känner”: ”Herregud, vilken skarp bild det var i den där nya Sonyn! Och vilken färgåtergivning! Jag måste köpa en sån!” Vi tror oss med egna ögon ha sett deras bildkvalité – när det enda vi sett är vår egen gamla TV! Galet ologiskt, men det säljer, och det räcker!

Tanken på att det skulle ha med behov att göra är för länge sedan övergiven! Den långa utvecklingen visar hur perspektivet på handel förändrats. 1600-talets herravälde över naturen var naturligtvis en första verklig milstolpe på vägen bort från det ekonomiska begrepp som egentligen betyder ’hushållning’. Det vrids nu alltmer

till en tolkning utifrån människans allt kortsiktigare intresse. Och i takt med att vi frigörs från Gud så blir alltså naturen vår istället, och därmed en möjlig handelsvara.

Nästa steg kommer när man, huvudsakligen under 1800-talet, börjar manipulera med utbud och efterfrågan, vilket dittills varit självreglerande; en skomakare har tillverkat de skor som han haft kunder till, men inte fler. Det är egentligen en given följd av industrialismens storskalighet: om man gör många skor på en gång blir de billigare att framställa och därmed lönsammare. Men bara om det finns efterfrågan. Att den som då blev sittande med ett stort lager osålda skor förr eller senare skulle börja försöka påverka kunderna att handla – det är, så här i efterhand, rätt väntat. Förr eller senare skulle man försöka börja ”tillverka” efterfrågan – alltså själva skapa bränslet till den ekonomiska motorn.

Så föds reklamen långsamt ur de annonser, som från början endast var upplysande (alltså deklarerade vad man hade i lager). Samtidigt följer under 1800-talets andra hälft genombrotten för skyltfönstren och varuhusen, vilkas roll i vårt konsumtionsuniversum lysande beskrivits av Peter Englund (Om skyltfönstrens historia i ”Tystnadens historia och andra essäer” Atlantis 2003). Man har börjat skapa egen efterfrågan och tillväxt och nöjer sig inte bara med den som naturen och våra behov ger.

Pionjären på området, Frank Baum, var fullt medveten om att beslutsfattandet hos kunderna är känslomässigt, att det inte handlade så mycket om pris, kvalitet och sådant utan om att väcka ”en längtan att äga”. Och de som allra mest förstår vilka emotionella varelser vi är, är alltså reklammakarna. Englund skriver: ”Den vikti-

gaste delen är givetvis reklamen, som blir allt skickligare på att sno våra drömmar och begär, förstora dem hundra miljoner gånger och sedan sälja dem tillbaka till oss för pengar”. Men vi måste då också minnas, att all reklam vi utsätts för och ofta avskyr – är finansierad av oss själva! Vi samlar själva riset vi ska få stryk med! Och det här är viktigt! Det finns i grunden ingen konspiration eller någon ond makt att skylla på. Vi är själva ansvariga! Vi är samtidigt de som stjälar – och de som blir bestulna!

Det kan te sig obegripligt att var och en av oss slänger ut många, många tusentals kronor varje år på reklam som vi inte vill ha, att vi betalar för att vi ska hållas missnöjda. Men det är den känslan som genererar den efterfrågan vi gjort oss beroende av. Vi måste ha efterfrågan även när inget materiellt saknas oss. En nöjd människa är en farlig människa, eftersom hon är en så dålig konsument. Föreställ er en värld av fullkomligt nöjda människor. Som inte alls är intresserade av en ny HD-36-tums-TV att hänga på väggen, oavsett vilken effektiv reklam man än gör och hur många miljoner studsande bollar i olika färger man släpper ut på gatan i reklamfilmen: ”Nej, varför skulle jag vara det? Jag har redan en tjock-TV med hyfsad bild, och jag är fullkomligt nöjd med den. Jag behöver ingen ny.”

Tillväxtekonomin bygger egentligen på ett kalkylerande med att det inte finns, eller får finnas, allt för många nöjda människor. Från början var det inga problem när de flesta levde i fattigdom och elände. Men i dag har vi i västvärlden det materiellt sett för bra – och måste därför skapa vårt eget missnöje. Vi måste se bristerna i våra liv, så att vi vill förändra något och därmed har ”behov” som

produktionen kan täcka. Det gäller att göra strandskatan missnöjd med sina egna ägg! Fokuserandet på bristerna i tillvaron är en av hörnstenarna i tillväxtekonomin. Bra reklam är sådan som får vårt nuvarande liv att framstå som fattigt och otillräckligt. Den ska uppmuntra dig att inte finna dig i din halvdana tillvaro utan göra någonting åt det, kanalisera vreden, göra uppror, rikta den – mot nya inköp.

Alla de här påminnelserna och vackra bilderna av ett ”bättre liv” som vi får omkring oss fungerar som effektiva retningar på våra överlevnadsbetingelser. Det är som om man hela tiden skulle omge strandskatan med bilder eller exponeringar av enormt stora ägg, så att man därmed hetsade henne att vara otillfreds med sina egna ägg, uppleva dem som otillräckliga och tråkiga och hela tiden längta efter större.

Det är också alla dess omgivande impulser som får oss att betrakta de liv vi idag lever som något slags substitut eller bara en transportsträcka fram emot en obestämd punkt i tillvaron. De flesta av oss lever faktiskt med en föreställning om hur allt ska vara när ”våra riktiga liv börjar”. Då ska allting vara snyggt, genomtänkt och modernt, det ska aldrig vara smuligt och stökigt, allt ska vara ordnat och det ska aldrig stå en hushållspappersrulle som en nödlösning på toaletten. Detta självbedrägeri har hela sin drivkraft i bilder och företeelser som hela tiden ska påminna oss om att det finns ett riktigare liv än det vi lever, och att vi ska sträva mot detta.

Allt det här hindrar oss också från att se tillvaron ur ett ödmjukt och tacksamt perspektiv. Om vi dagligen jämförde oss med våra förfäder på 1800-talet eller

människorna i tredje världen skulle vi kanske tycka att vi var bortskämda och känna oss lyckliga och privilegierade och därmed ödmjukt underkasta oss livet och tillvaron på ett sätt som äventyrade hela världsekonomin. Vi har helt enkelt inte råd att påminna oss om detta, för vi har inte råd att var tacksamma.

Bristfokuseringar är därmed en förutsättning för välfärden. Vi är absurt nog alltså beroende av att vara missnöjda för att vi ska kunna upprätthålla och förbättra vår höga levnadsstandard. Världens ekonomi står därmed inför ett jättelikt dilemma, det som länge varit lösningen på många problem – ekonomisk utveckling och tillväxt – är idag problemet i sig. Ekonomin, som skulle vara hushållandet, har blivit ett monster som ofta tvingar oss att inte hushålla.

Marknadsekonomins situation påminner faktiskt mycket om narkomanens. Har man en gång börjat manipulera med konstgjorda lyckokickar så blir man snart beroende av dem eftersom de naturliga dito inte längre räcker till. Våra grundläggande behov av mat, kläder, kärlek och medicin räcker inte längre till för att hålla ekonomin nöjd, ekonomin som idag bestämmer över våra liv på ungefär samma sätt som knarket gör i narkomanens liv. Vi är i en beroendecirkel och behöver hela tiden högre dos för tillfredställelse. Och vi är idag lika underkastade marknadsekonomin som vi en gång var under naturen, som ju alltihopa började med att vi ville frigöra oss ifrån. Vi har alltså kommit hela varvet runt.

På ett likartat sätt som våra förfäders liv var präglade av naturen, och de hämtade sina ord och metaforer ur den, så är vi idag ”ekonomister” i nästan allt vi gör – och i

vårt språk syns våra värderingar: vi talar om människors personliga varumärke och om cred (eg. kreditvärdighet) istället för heder eller förtroende, om att sälja sig, jag köper inte ditt argument, investera i dig själv, mänskligt kapital, osv. osv. Och världens ledare och politiker bestämmer inte över ekonomin, utan ekonomin över dem.

Vi är alltså alla på sätt och vis narkomaner på olika supernormala stimuli, alltså de konstgjorda behoven som marknaden behöver för att inte kollapsa. Och vi kan, än så länge, här i Västerlandet få vad vi behöver för att hålla vårt beroende i schack – så länge vi absurt nog förbinder oss att aldrig bli nöjda, utan alltid efterfråga mer, en höjning av dosen.

En missbrukare måste börja med att erkänna sitt missbruk inför sig själv och andra. Hur lång tid kommer det att ta för oss att tillstå vårt beroende, att vi är underkastade tillväxten och marknadskrafterna lika mycket som exempelvis medeltidsmänniskan var underkastad Gud? För de flesta av oss är det nog en svindlande tanke att allt det man kämpar för i sitt liv – självförverkligande, frihet, självständighet och uppfyllda drömmar – egentligen kanske inte är så mycket för ens egen skull. Utan minst lika mycket för att det genererar tillväxt. För ju mer individualister vi blir, desto fler prylar behövs till den konsumtionskultur där all vår ”egenart” ska få sitt uttryck! Och ju mer självförverkligade vi blir, desto sämre blir vi på att kunna leva tillsammans med andra med allt vad det kräver av kompromisser, och därmed också allt ensammare. Sverige, individualismens förlovade land, är också världens ensamaste land, där snart hälften av alla hushåll är ”singelhushåll” – därmed hålls

efterfrågan uppe, inte minst till alla fulltrustade hem som behövs för att alla ska få ”vara sig själva”.

Om splittring och ensamhet också kan hålla tillväxten uppe, så är det ett sätt så gott som något i den värld där strandskatan väljer de konstgjorda äggen – och ratar sina egna.